

BEATA TOPIJ-STEMPIŃSKA

Akademia Ignatianum w Krakowie

Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej w polskiej historiografii XX wieku i początkach XXI wieku

Jesuits and The Commission of National Education in the Polish Historiography of the 20th and the Beginnings of the 21st Century

The problematic aspects of research on relations between the Society of Jesus and The Commission of National Education (KEN) undertaken in historical papers can be analysed by taking into consideration three criteria: the origins of KEN connected with the cassation of the Jesuit Order; the history of the assets after the order's dissolution; the problem of ex-Jesuits (not)participating in the process of the Polish education reform implemented by KEN. The achievements of the Commission were usually remembered on the anniversaries of its founding. At that time, numerous scientific and popular papers familiarizing the society with the history of the Commission were prepared. The review of these papers devoted to The Commission of National Education indicates that most of them were created under the influence of ideology which was obligatory at that time. Therefore the papers which are ideologically encumbered as well as such issues which were not thoroughly researched like the ex-Jesuits' participation in the work of the Commission require re-evaluation.

Keywords: The Commission of National Education, the Society of Jesus, ex-Jesuits, educational reforms, the 18th century, the Polish education

Pierwsi jezuici przybyli do Polski w grudniu 1564 roku. Sprowadzeni przez kardynała Hozjusza mieli zająć się organizacją szkolnictwa. Po początkowych sukcesach, pod koniec XVII wieku szkoły prowadzone przez Towarzystwo pod-

upadły. Reformę swoich szkół rozpoczęli polscy jezuiti w pierwszej połowie XVIII wieku. Wydawało się, że po przeprowadzonej reformie szkolnictwa jezuiti odbudują swój prestiż. Jednak starania Towarzystwa o poprawę stanu własnych szkół zakończyło *breve* kasacyjne papieża Klemensa XIV. Ta decyzja papieża pomogła zwolennikom reform w Rzeczypospolitej w podjęciu decyzji o „upaństwowieniu” polskiego systemu szkolnego i powołaniu Komisji Edukacji Narodowej. Wszystkie szkoły prowadzone przez jezuitów oraz cały posiadany przez Towarzystwo majątek przekazane zostały do dyspozycji Komisji Edukacji Narodowej. Zakon tuż przed kasatą posiadał ponad 60 szkół¹. Można stwierdzić, że od tego momentu losy jezuitów i dzieje Komisji Edukacji Narodowej zostały ze sobą powiązane. Nakreślenie tych związków nie jest łatwe, ponieważ materiał źródłowy jest niekompletny, brakuje wielu źródeł². Jezuita Stanisław Załęski w dziele *Historia zniesienia zakonu jezuitów i jego zachowanie na białej Rusi* (Lwów 1874 i 1875) przyznaje, że przygotowując się do pisania historii kasaty zakonu w Polsce, „nie mało napotkał trudność”, w bibliotekach krajowych bowiem nie znalazł żadnych źródeł, a materiał źródłowy znajdujący się w Archiwum Prowincji Polskiej musiał nie tylko przeglądać „dokument po dokumencie”, ale i uporządkować³. Natomiast informacje podane w literaturze przedmiotu przez badaczy często są sprzeczne, a nawet wręcz (czasem ze względu na określony światopogląd) zatajane czy przekłamywane. Niewątpliwie dzieło Załęskiego może stać się punktem odniesienia dla współczesnych badaczy ze względu na wykorzystany przez autora materiał źródłowy.

Podjęmowaną w piśmiennictwie historycznym problematykę badań nad związkami Towarzystwa Jezusowego i Komisji Edukacji Narodowej (KEN) można analizować biorąc pod uwagę trzy kryteria:

- dotyczącą genezy KEN, a związaną z kasatą zakonu;
- losów majątku po zniesionym zakonie;
- problem (nie)włączenia się eksjezuitów w proces reformy szkolnictwa polskiego pod przewodnictwem KEN.

W przypadku pierwszego kryterium informacje znajdziemy w opracowaniach dotyczących historii powszechnej – w tym historii Kościoła czy historii kultury i edukacji. Można tu wymienić prace: Władysława Chotkowskiego z 1909 roku *Historija polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*, w której autor zwraca uwagę na polityczne tło kasaty zakonu. Chotkowski przybliży sytuację

¹ Stanisław Bednarski w publikacji pt. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*, Kraków 1933, podaje, że w roku kasaty jezuiti posiadali 66 kolegiów, a liczba uczniów jak przypuszcza przekroczyła 16 000.

² *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, <http://www.jezuici.krakow.pl/cgi-bin/rjbo?b=enc&q=KASATA+ZAKONU&f=1> [data dostępu: 7.09.2013].

³ S. Załęski, *Wstęp*, [w:] *Historia zniesienia zakonu jezuitów i jego zachowanie na białej Rusi*, t. II, Lwów 1875, b.s.

i los jezuitów po ogłoszeniu papieskiego *breve* oraz sposób przekazania majątku zakonu. Informacje podane przez Chotkowskiego są cenne ponieważ miał możliwość skorzystania z archiwalnych źródeł austriackich, a współcześnie wiele z nich nie istnieje. W tym okresie na łamach prasy toczył się spór o „legalność pobytu” jezuitów w Prusach czy na Białorusi⁴.

W innych publikacjach historycznych pierwszej połowy XX wieku o kasacie i powstaniu KEN wspomina m.in. Jan Dąbrowski, *Historja powszechna, t. 3, Czasy nowożytne z 310 ilustracjami w tekście. Zaznacza on, że zniesienie zakonu jezuitów spowodowane było „dążeniami oświeconego absolutyzmu do ograniczania wpływów Kościoła, a także i do oddania wychowania młodzieży, [...] państwowym szkołom świeckim”*⁵. Zdaniem Franciszka Majchrowicza „pobudką bezpośrednią do rozpoczęcia reformy edukacji narodowej było zniesienie zakonu jezuitów, bullą z dnia 21-go lipca roku 1773 *Dominus ac Redemptor Noster*”⁶. Podobne stanowisko zajmują inni autorzy tego okresu. Większość publikacji ukazała się w związku ze 150 rocznicą powstania Komisji Edukacji Narodowej i nie nawiązują one w sposób szczególny do kasaty czy wkładu jezuitów w dzieło Komisji Edukacji Narodowej.

Po II wojnie światowej również niewiele się zmieniło. Autorzy na marginesie większych opracowań czasem wzmiankują o kasacie i powołaniu KEN, m.in. Kazimierz Piwarski w *Historii powszechnej nowożytnej (1640–1789)*⁷ oraz Adam Kersten w *Historii powszechnej 1648–1789, cz. I: Zmierzch feudalizmu. W rozdziale poświęconym reformom ustrojowym Kersten jedynie pisze, że „postanowiono dobra jezuickie przeznaczyć na oświatę powszechną i powołano do życia nowy organ państwowy, który miał nią zawiadywać. Powstała w ten sposób Komisja Edukacji Narodowej (1773)”*⁸. W 1949 roku nakładem Polskiej Akademii Umiejętności ukazała się osiemdziesięciostronicowa książka autorstwa Łukasza Kurdy-

⁴ Spór w latach 1910–1912 dotyczący bezprawnego pobytu jezuitów na Białej Rusi: M. Loret, *Kościół katolicki a Katarzyna II (1772–1784)*, Kraków 1910. Książka tego autora, wywołała dyskusję na łamach prasy. W „Przeglądzie Powszechnym” w 1911 r. ksiądz Józef Sas opublikował artykuł *W sprawie jezuitów na Białej Rusi* z wymownym podtytułem *Z okazji książki M. Loreta, Kościół katolicki a Katarzyna II*. Spór toczyli jeszcze w 1912 r. (M. Loret, *Kwestia legalności bytu oo. Jezuitów na Białej Rusi*, „Kwartalnik Historyczny”; J. Sas, *W odpowiedzi p. Loretowi w kwestii jezuitów białoruskich*, „Przegląd Powszechny”). Jednak nie uzyskano żadnego rozwiązania w spornych kwestiach. (Szerzej spór obu autorów omawia A. Demkowicz, *Stan badań nad kasatą jezuitów w Polsce*, „Prace Humanistyczne. Komisja Historycznoliteracka, Seria I, nr 31, Rzeszów 2004; zob. też B. Topij-Stempińska, „Kasata zakonu jezuitów w polskiej historiografii XX wieku” [w druku]).

⁵ J. Dąbrowski, *Historja powszechna, t. 3, Czasy nowożytne z 310 ilustracjami w tekście*, Lwów 1932, s. 260.

⁶ F. Majchrowicz, *Wielka reforma szkolna ks. Stanisława Konarskiego i Komisji Edukacji Narodowej*, Lwów–Warszawa 1923, s. 19–20.

⁷ K. Piwarski, *Historia powszechna nowożytna (1640–1789)*, Warszawa 1958, s. 117–119.

⁸ A. Kersten, *Historia powszechna 1648–1789, cz. I: Zmierzch feudalizmu*, Warszawa 1971, s. 494.

bachy pt. *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*. Autor przybliży stosunek do jezuitów w Rzeczypospolitej tuż przed i po kasacji zakonu na podstawie korespondencji pomiędzy nuncjuszem a Kurią. Kurdybacha sugeruje, że to opieszałość i niezdecydowanie nuncjusza Garampiego zaprzepięła szansę Kościoła na przejście dóbr pojezuickich. Pozycja ta jest cenna, przybliży bowiem kontekst polityczny i społeczny, w którym doszło do rozwiązania zakonu jezuitów i powstania Komisji Edukacji Narodowej⁹ oraz dyskusji wokół spraw majątku pojezuickiego – zachowania go dla duchowieństwa czy w końcu próby ratowania majątku przed grabieżą. Tym zagadnieniom poświęca cały rozdział trzeci pt. *Sprawa dóbr pojezuickich*¹⁰.

Wielu badaczy podkreśla, że kasata zakonu przerwała w Europie dynamiczny rozwój szkolnictwa jezuickiego¹¹. Emanuel Rostworowski stwierdza, że w większości państw majątki pojezuickie zostały przejęte przez monarchów, a dawne szkoły jezuickie stawały się szkołami świeckimi. Zwraca uwagę na fakt, że

wśród wszystkich krajów katolickich Polska obok Austrii najlepiej wykorzystała zniesienie zakonu jezuitów [...]. W 1773 roku nie tylko fundusze i szkoły jezuitów przeszły pod zarząd państwa, ale utworzonej Komisji Edukacji Narodowej podporządkowano, poza seminariami duchownymi i Szkołą Rycerską, wszystkie szkoły w Koronie i na Litwie¹².

Kontynuowały one po kasacji – jak piszą Andrzej Paweł Bieś, Ewa Dybowska i Ludwik Grzebień – „tradycje jezuickie i prezentowały nurt chrześcijańskiego oświecenia, a nie były, jak to chciała przedstawić ideologia marksistowska, instytucjami laickimi”¹³. Natomiast dla Tadeusza Mizi właśnie jezuita byli „najpoważniejszą przeszkodą w dokonaniu reformy szkolnictwa”¹⁴, a decyzja papieża „zmobilizowała ludzi z otoczenia królewskiego do walki”¹⁵ o nowy kształt szkolnictwa polskiego.

W 1773 roku w granicach okrojonego państwa polskiego pozostało ponad 100 jezuickich placówek różnego typu. Cała baza materialna (i niematerialna)

⁹ Ł. Kurdybacha, *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*, Kraków 1949, s. 1 i n.

¹⁰ Tamże, s. 35–42.

¹¹ S. Litak, *Historia wychowania. Do wielkiej rewolucji francuskiej*, Kraków 2004, s. 135. Od powstania pierwszej szkoły w Messynie w 1548 r. zakon posiadał na całym świecie, tuż przed kasacją, 1538 kolegiów, a „niektóre z nich miały nawet do 3000 uczniów”.

¹² E. Rostworowski, *Historia powszechna wiek XVIII*, Warszawa 1994, s. 509–510.

¹³ A.P. Bieś, E. Dybowska, L. Grzebień, *Pedagogia jezuitów (ignacjańska) [Towarzystwa Jezusowego]*, [w:] *Pedagogie katolickich zgromadzeń zakonnych. Historia i współczesność*, pod red. J. Kostkiewicz, Kraków 2012, s. 23.

¹⁴ T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972, s. 11.

¹⁵ Tamże, s. 12.

Towarzystwa została przekazana na użytek Komisji. O losach i dziejach dawnych budowli jezuickich, także szkół i kolegiów pisał m.in. Jerzy Paszenda czy Andrzej Betlej. Pięciotomowe dzieło autorstwa Jerzego Paszendy *Budowle jezuickie w Polsce* jest bez wątpienia najobszerniejszym opracowaniem, dotyczącym dziedzictwa pojezuickiego na ziemiach polskich, natomiast Andrzej Betlej przypomina o budowlach pojezuickich na terenie dawnego województwa ruskiego¹⁶. W lipcu 2013 roku miała miejsce konferencja poświęcona losom i znaczeniu dziedzictwa po klasztorach jezuickich skasowanych na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz jego znaczenia dla powstania i działalności KEN (w 240 rocznicę kasaty zakonu jezuitów i powstania KEN). Mam nadzieję, że publikacja wyników badań uczestników konferencji przyczyni się do ukazania bazy materialnej „na jakiej przyszło KEN pracować”¹⁷.

Inne spojrzenie na majątek pojezuicki prezentuje Władysław Maria Grabski w pracy *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*. Zajął się problemem polityki finansowej KEN, jej wpływu na upowszechnienie oświaty i wzmocnienie zreformowanego systemu. Autor przedstawia stan majątkowy jezuitów przed kasatą oraz spory wokół majątku pojezuickiego¹⁸. Wskazuje na niegospodarność osób odpowiedzialnych za przekazanie majątku oraz przemożną chęć przywłaszczenia dla siebie „sum lokacyjnych uzyskanych ze sprzedaży pojezuickich kosztowności kościelnych, nieruchomości i ruchomości”¹⁹. Ponadto autor rozprawy zwraca uwagę na „projezuickie akcje sejmikowe przypadające na lata Sejmu Czeroletniego” i związaną z nią aktywizację sił projezuickich i „zestarażonego eksjezuickiego środowiska” marzących o obronie interesów nieistniejącego już zakonu. Wskazuje tym samym, że jezuici polscy nie pogodzili się z decyzją papieża, ani do końca nie zaakceptowali postanowień sejmu rozbiorowego. Grab-

¹⁶ J. Paszenda, *Budowle jezuickie w Polsce*, t. 1–5, Kraków 1999–2013; A. Betlej, *Dawny kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Panny Marii i Św. Alojzego Gonzagi (obecnie cerkiew katedralna p.w. Zmartwychwstania Pańskiego) oraz kolegium Jezuitów w Stanisławowie*, [w:] *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 14, oprac. A. Betlej, M. Biernat, R. Brykowski i in., Kraków 2006; tenże, *Kościół p.w. Św. Stanisława Kostki i rezydencja ks. Jezuitów w Stanisławowie*, [w:] *Kościół i klasztory*...

¹⁷ W Jarosławiu w dniach 11–14 lipca 2013 r. miała miejsce konferencja pt. „Losy dziedzictwa po klasztorach jezuickich skasowanych na obszarze Obojga Rzeczypospolitej Narodów oraz jego znaczenie dla powstania i działalności Komisji Edukacji Narodowej (w 240 rocznicę kasaty zakonu jezuitów i powstania KEN)” zorganizowana w ramach projektu „Dziewictwo kulturowe po klasztorach skasowanych na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej oraz na Śląsku w XVIII i XIX w.: losy, znaczenie, inwentaryzacja”. Zob. więcej <http://www.ihpan.edu.pl/?id=877> [data dostępu: 6.11.2013].

¹⁸ W.M. Grabski, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984. Problem nadużyć przy przekazaniu majątku pojezuickiego Komisji przypomniany został w popularnym opracowaniu przygotowanym przez CBA. Autorzy opracowania stwierdzili, że sprawa majątku po jezuitach to pierwsza afera korupcyjna w I Rzeczypospolitej. Zob. *Korupcja na przestrzeni wieków*, Warszawa 2012.

¹⁹ W.M. Grabski, dz. cyt., s. 406.

ski powołuje się m.in. na polemikę wokół wymowy artykułu Stefana Łuskiny²⁰ *Ofiara eksjezuitów* – ogłoszonego drukiem na łamach „Gazety Warszawskiej” 10 października 1790 r.²¹

Trzecie najistotniejsze kryterium dotyczy problemu włączania się lub nie jezuitów w dzieło Komisji. Problematyką tą zajmował się m.in. Władysław Smoleński, który odnosił się niechętnie do Towarzystwa Jezusowego. W *Żywiołach zachowawczych i Komisji Edukacyjnej* (Kraków 1901) stwierdził, że po kasacie jezuitów nie włączyli się w dzieło reformy szkolnictwa zapoczątkowane przez KEN, a wręcz sabotowali prace Komisji²². Zdaniem Bronisława Natońskiego, Smoleński „sąd swój oparł na kilku wypadkach wyjętych z dziejów trzech szkół zakonnych” i „przypisał wszystkim jezuitom w Koronie i na Litwie”. Jak wspomina Natoński, Smoleńskiego poparł Stanisław Kot, trzymając się „wiernie treści stronniczego raportu F.S. Jezierskiego”²³. S. Kot stwierdził, iż „wielu exjezuitów umyślnie szkoły dezorganizowało, w przekonaniu, że szlachta widząc fatalne skutki kasaty, będzie zmuszona do przywrócenia zakonu w jakiejś formie”²⁴. Inne spojrzenie na związek eksjezuitów z KEN prezentuje Stanisław Bednarski. Stwierdza on, że jezuitów „posłuchali głosu Piramowicza, posłuchali wezwania króla i Komisji Edukacji Narodowej, zostali w wielkiej liczbie na swoich stanowiskach, pracowali dla Polski i jej młodzieży”²⁵. Bednarski skorzystał z badań Załęskiego, ale przeprowadził także własne badania. Jego dysertacja dotycząca upadku i reformy szkół została wysoko oceniona przez Stanisława Kota.

O dziele Komisji zazwyczaj przypominano sobie z okazji jubileuszu jej powstania. W tym czasie przygotowywano wiele prac naukowych i popularnych przybliżających historię Komisji społeczeństwu. Podobnie było w przypadku obchodów 200-lecia powstania KEN. To co odróżnia literaturę tego czasu od poprzedniej to jej nacechowanie ideologiczne. „Obchodzone w 1973 roku uroczystości 200-lecia istnienia KEN przebiegały – jak pisze L. Grzebień – w atmosferze ścierania się [...] dwóch tendencji – kościelnej i laickiej”. W jubileuszowym klimacie udało się jezuitom zdobyć pozwolenie cenzury na wydanie książki Jana Poplatka pod ogólnym tytułem *Komisja Edukacji Narodowej*, ale z wymownym

²⁰ Stefan Łuskina (1725–1793), „Po kasacie zakonu przekazał królowi swój gabinet fizyczny, za co uzyskał przywilej na wydawanie «Gazety Warszawskiej», którą redagował od 1773 do 1793. Propagował w niej idee oświecenia i reformy szkolne KEN, ale zwalczał poglądy filozofów zachodnich i idee rewolucji francuskiej. Żył nadzieją na wskrzeszenie zakonu i utrzymywał kontakty z jezuitami białoruskimi”. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*

²¹ W.M. Grabski, dz. cyt., s. 422, 429.

²² W. Smoleński, *Żywioły zachowawcze i Komisja Edukacyjna*, [w:] W. Smoleński, *Pisma historyczne*, t. 2, Kraków 1901.

²³ B. Natoński, *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej*, [w:] *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, oprac. J. Paszenda, Kraków 1994, s. 211.

²⁴ S. Kot, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Kraków 1923, s. 15.

²⁵ S. Bednarski, dz. cyt., s. 465.

podtytułem *Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*. Książka ta powstała jeszcze w latach 50. XX wieku, ale chociaż została opracowana przez autora z wykorzystaniem metod statystycznych, wydać jej nie mógł. Popłatek wykazał m.in. „ilu jezuitów w KEN pracowało, jakie pełnili oni funkcje, jaką szkoły KEN miały pojezuicką bazę wydawniczą, lokalową i finansową”. Zdaniem L. Grzebień „tylko metodą statystyczną mógł wykazać, że w początkowym okresie działalność KEN (lata 70. XVIII w.) oparta była na osobowej i materialnej bazie jezuickiej”²⁶. Praca Popłatka oraz jego następców B. Natońskiego *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej* i L. Grzebień *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej*²⁷ ukazują wkład materialny i osobowe zaangażowanie jezuitów w dzieło Komisji i nie chodzi tu jedynie o Grzegorza Piramowicza czy Marcina Poczobutta.

L. Grzebień zauważa, że

reprezentantem nurtu laickiego w badaniach nad KEN była, może nie ze złej woli, ale krytycznie nastawiona do szkolnictwa kościelnego, głównie jezuickiego, i zauroczona planami i wizjami czołowych działaczy KEN, przede wszystkim Kamilla Mrozowska z Uniwersytetu Jagiellońskiego. W swoich licznych publikacjach przygotowanych z okazji wspomnianego jubileuszu podkreślała z naciskiem, że KEN stanowiła początek nowoczesnego i laickiego polskiego szkolnictwa. Jej publikacje stanowiły zarówno wydawnictwa źródłowe²⁸ jak i popularne opracowania²⁹.

Inni autorzy tamtego okresu najczęściej nie wspominają o wkładzie jezuitów w dzieło KEN, wzmiankując jedynie, że w 1773 roku powstanie KEN zbiegło się w czasie z kasatą zakonu jezuitów³⁰. Jako ciekawostkę można przytoczyć zdanie Stefana Wołoszyna, który w podręczniku dla przyszłych nauczycieli pt. *Historia wychowania, cz. 1. Historia szkolnictwa. Dla klasy trzeciej liceum pedagogicznego* stwierdza, że Komisja Edukacji Narodowej powstała „jako naturalna konsekwencja rozwoju ekonomicznego i ideologicznego Polski XVIII wieku”³¹.

²⁶ L. Grzebień, „Refleksje nad historiografią KEN w ostatnich 50 latach” (komunikat), [w druku].

²⁷ B. Natoński, *Jezuici a Komisja Edukacji Narodowej*, „Roczniki Humanistyczne” 1977, z. 2; L. Grzebień, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej*, „Przegląd Powszechny” 1975, nr 3/4.

²⁸ *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, oprac. K. Mrozowska, Kraków 1973.

²⁹ K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej (1775–1794)*, Kraków 1973; Taż, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej*, [w:] *Wiek Oświecenia*, t. 2, Warszawa 1978, s. 109–134; Taż, *L'héritage des jésuites en Pologne dans l'activité de la Commission de l'Éducation Nationale, 1773–1794*, „Rassegna di Pedagogia” 45 (1987), s. 269–277.

³⁰ Zob. m.in.: Ł. Kurdybacha, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973, s. 43; T. Mizia, dz. cyt., s. 11; R. Dutkowska, *Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności. Wybór materiałów źródłowych*, Wrocław 1973, s. 14.

³¹ S. Wołoszyn, *Historia wychowania, cz. 1. Historia szkolnictwa. Dla klasy trzeciej liceum pedagogicznego*, Warszawa 1967, s. 109.

W tamtym czasie byli jednak i tacy, którzy chociaż jednym zdaniem przypominali o związkach między kasatą a jezuitami i tak: Bogdan Suchodolski wspomina, że jezuita chętnie włączyli się w dzieło KEN, a Irena Szybiak podkreśla, że w chwili ogłoszenia *breve* zadbano o to, aby przekonać „jezuitów o ich niezbędności w życiu szkół”³². O zaangażowaniu eksjezuitów w działalność KEN świadczą również, może trochę wbrew woli niektórych autorów, prace poświęcone osobie Grzegorza Piramowicza czy Marcina Poczobutta³³.

Dokonując przeglądu rozpraw poświęconych Komisji Edukacji Narodowej w 200 rocznicę jej powstanie trudno oprzeć się wrażeniu, że w większości prace te powstawały pod wpływem obowiązującej ideologii. Przemawia za tym także analiza prasy polskiej tego okresu przeprowadzona przez Agatę Wdowik. Autorka artykułu „Edukacja – laicyzacja – polskość. Wokół dwusetnej rocznicy kasaty zakonu jezuitów i powstania Komisji Edukacji Narodowej na łamach prasy w roku 1973” stwierdza, że „głównym wyznacznikiem interpretacji tych wydarzeń był wydźwięk ideologiczny, który miał być przypisany danemu artykułowi”, a „propagandowe antagonizowanie oświatowych działań zakonu jezuitów i jego kasaty oraz Komisji Edukacji Narodowej przyczyniono się do zniwelowania, a nawet zaniknięcia w świadomości narodowej wpływu Towarzystwa Jezusowego oraz eksjezuitów na rozwój systemu edukacji w Polsce”³⁴.

W kolejnych dziesięcioleciach XX wieku powstało niewiele prac dotyczących samej Komisji Edukacji Narodowej. Niekiedy badacze zajmujący się „czasami nowożytnymi” przypominali o Komisji i wkładzie jezuitów w jej dokonania. W 2007 roku ukazała się monografia szkół jezuickich autorstwa Kazimierza Puchowskiego. Autor na łamach rozprawy, przypominając słowa Henryka Rzewuskiego, stwierdza że „najwybitniejsi nauczyciele jezuickiego Collegium Nobilium w Warszawie twórczo włączyli się w prace Komisji Edukacji Narodowej, a owoce ich działalności wpłynęły na niezłomność postaw patriotyczno-obywatelskich w nieszczęśliwych czasach po utracie niepodległości”³⁵. K. Puchowski zwraca uwagę na osobę rektora jezuickiego Collegium Nobilium

³² B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju polski*, Warszawa 1972, s. 120–121; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973, s. 24.

³³ I. Szybiak, *Praktyka stanu nauczycielskiego w świetle instrukcji dla wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, t. XX, s. 85.

³⁴ A. Wdowik, „Edukacja – laicyzacja – polskość. Wokół dwusetnej rocznicy kasaty zakonu jezuitów i powstania Komisji Edukacji Narodowej na łamach prasy w roku 1973”, [w druku]. Referat wygłoszony na konferencji pt. „Losy dziedzictwa po klasztorach jezuickich skasowanych na obszarze Obojga Rzeczypospolitej Narodów oraz jego znaczenie dla powstania i działalności Komisji Edukacji Narodowej (w 240 rocznicę kasaty zakonu jezuitów i powstania KEN)” w Jarosławiu w dniach 11–14 lipca 2013 r.

³⁵ K. Puchowski, *Jezuickie Kolegia Szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, Gdańsk 2007, s. 485.

w Warszawie – Karola Wyrwicza, który był orędownikiem oddania szkoły i wychowania „w ręce królewskie”. Niewątpliwie jednak najwybitniejszym działaczem KEN był inny jezuita, wspomniany już wcześniej, Grzegorz Piramowicz. Z okazji 200 rocznicy jego śmierci ukazała się niewielka książka pt. *Grzegorz Piramowicz i jego epoka*. Obok artykułów poświęconych osobie Piramowicza, jeden dotyczy losów innych jezuitów polskich po kasacie. Autor zaznacza, że jezuita stanowili podstawową, „a na pewno dużą grupę” osób zaangażowanych w prace Komisji Edukacji Narodowej³⁶.

Warto zwrócić uwagę na prace Stanisława Janeczka. W książce poświęconej oświeceniu chrześcijańskiemu autor w rozdziale pt. *Jezuici a KEN* przedstawia proces reformowania się osiemnastowiecznego jezuickiego myślenia filozoficznego i zasługi jezuitów na polu krzewienia nauki dotyczące nie tylko zmiany sposobu myślenia o filozofii czy innych naukach, ale przede wszystkim propagowania nowego sposobu ich wykładania w czasie działania szkół KEN³⁷. O związkach jezuitów z KEN wspomina S. Janeczek w dwóch artykułach: *O stereotypie szkoły jezuickiej. Uwagi komparatystyczne i „Świecki” charakter Komisji Edukacji Narodowej? Uwagi na marginesie lektur z historii szkolnictwa*³⁸. W artykułach tych autor ponadto zwraca uwagę na źródła „czarnej legendy jezuitów”. Powołując się na prace wybitnych badaczy wskazuje, że narodziła się ona już w XVIII wieku, a „którą kontynuowano, mniej lub bardziej zgodnie z faktami, w liberalnej, antyklerykalnej mieszczańskiej historiografii XIX w., a której tendencje przejęte zostały na przełomie XIX/XX wieku przez historiografię lewicową”³⁹. Szczególnie jezuitom przysłużyły się opinie wygłaszane m.in. przez Stanisława Staszica czy Hugo Kołłątaja⁴⁰.

Genezie i działalności Komisji Edukacji Narodowej na przestrzeni XX wieku i początkach XXI wieku poświęcono wiele prac. Opisano genezę, etapy działalności, podejmowane reformy, najwybitniejsze postacie, działalność wizytatorów czy sytuację nauczycieli KEN. Należy wspomnieć o pracach m.in. Teodora Wierzbowskiego czy Stanisława Tynca, dzięki którym współcześni badacze mają możli-

³⁶ J. Flaga, *Losy jezuitów polskich po kasacie zakonu w 1773 roku*, [w:] Grzegorz Piramowicz i jego epoka, Kurów 2001, s. 39.

³⁷ S. Janeczek, *Oświecenie chrześcijańskie z dziejów polskiej kultury filozoficznej*, Lublin 1994, s. 69–74.

³⁸ Tenże, *O stereotypie szkoły jezuickiej. Uwagi komparatystyczne*, [w:] *In Christo Redemptore. Księga pamiątkowa ku czci księdza profesora Jerzego Misurka*, pod red. J.M. Popławskiego, Lublin 2001; Tenże, „Świecki” charakter Komisji Edukacji Narodowej? *Uwagi na marginesie lektur z historii szkolnictwa*, [w:] *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin księdza profesora Henryka Misztala*, pod red. A. Dębińskiego, W. Bara, P. Stanisza, Lublin 2001.

³⁹ S. Janeczek, „Świecki” charakter Komisji Edukacji Narodowej? ..., s. 745.

⁴⁰ Tenże, *O stereotypie szkoły jezuickiej...*, s. 365.

wość zapoznać się z materiałem źródłowym⁴¹. Jeśli nie zbadano już wszystkich zagadnień związanych z Komisją, to na pewno zbadano ich wiele, najwięcej bowiem prac powstawało z okazji kolejnych rocznic. Wydawać by się mogło, że „wszystko zostało już napisane”. Jednak nic bardziej mylnego. Przewartościowania wymagają te prace, które obciążone są „ideologicznie”, czy te kwestie, które zbadane zostały niezbyt rzetelnie, jak problem udziału eksjezuitów w pracach Komisji. Należy mieć nadzieję, że prace podejmowane w ostatnich latach przez badaczy z różnych ośrodków naukowych przyczynią się do obiektywnego ukazania nie tylko genezy i działalności Komisji Edukacji Narodowej, ale i związków jezuitów z Komisją Edukacji Narodowej, nawet jeżeli będzie to tylko przyczynek w szerszych badaniach dotyczących dziejów tej ważnej w polskiej historii instytucji.

⁴¹ Np. *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, wydał T. Wierzbowski, Warszawa 1910; *Komisja Edukacji Narodowej. Pisma Komisji i o Komisji. Wybór źródeł*, zebrał i oprac. S. Tync, Wrocław 1954.